

А.М. Пісарэнка (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў)

СЛОВА ЯК АБ'ЕКТ ФІЛАЛАГІЧНАГА АНАЛІЗУ ТЭКСТУ

Ключавыя словы: філалагічны аналіз тэксту, паўзроўневы аналіз, лексічны ўзровень, прамое і пераноснае значэнне слова, вобразныя сродкі мовы, мастацкі вобраз.

Мова мастацкай літаратуры з'яўляецца аб'ектам лінгвістычных даследаванняў, а філалагічны аналіз тэксту дазваляе выявіць яе эстэтычныя магчымасці, акрэсліць шляхі ўзбагачэння літаратурнай мовы, вобразнай сістэмы, а таксама моўнага лексікону словамі аказіянальнага характару. Паўзроўневы аналіз тэксту не з'яўляецца новым: шматлікія даследчыкі акцэнтуюць увагу на іерархічнай і сістэмнай структуры мовы, на вывучэнні асаблівасцей маўленчых адзінак (складнікаў-кампанентаў моўных узроўняў менавіта ў кантэксце мастацкага стылю) і г.д. Упершыню пра лінгвістычны шлях вытлумачэння тэксту гаворыць у сваіх працах Л.У. Шчэрба: навукоўца лічыць, што “вопыты” тлумачэння тэкстаў “створаць сапраўдны метады тлумачэння паэтычных твораў” і што шлях “знойдзены правільны – шлях лінгвістычны, шлях вынаходніцтва значэнняў: слоў, зваротаў, націскаў, рытмаў і да таго падобных моўных элементаў, шлях стварэння слоўніка, ці, дакладней, інвентару, выяўленчых сродкаў” [10, с. 26–27].

Паўзроўневы лінгвістычны падыход пры філалагічным аналізе тэксту, на нашу думку, вызначаецца надзвычайнай дакладнасцю і аб'ектыўнасцю, паколькі не дазваляе прапусціць нават самыя дробныя выяўленчыя адзінкі – гукі і дапамагае акрэсліць іх функцыю ў найбольш буйных адзінках тэксту – лексемах, вобразных сродках – тропях, фігурах, а таксама ў сінтаксічных адзінках (абзацах, ЗА ці інш.) ці завершаных тэкстах. В.У. Вінаградаў больш дакладна вызначае розныя аспекты мастацкага маўлення, якія павінны быць вылучаны і прааналізаваны; да іх адносяцца “фанічныя, метрычныя, рытмічныя, меладычныя, фонамарфалагічныя, сінтаксічныя, лексіка-семантычныя, фразеалагічныя, кампазіцыйна-дынамічныя, вобразныя і іншыя ўласцівасці і элементы эстэтычна арганізаванага і накіраванага маўлення”; іх прымяненне павінна, на думку вучонага, быць гарманічна ўзгоднена з “планам зместу” і, увасабляючы яго, складаць з ім унутранае адзінства» [1, с. 207].

Пры вывучэнні беларускага мастацкага маўлення намі вылучаны і апісаны такія ўзроўні, як фанетычны, лексічны, фразеалагічны, граматычны (марфалагічны і сінтаксічны з каментарыямі да спецыфічных пунктаграм), графічны [6, с. 25–156]. Словы як прадмет літаратурна-мастацкага асэнсавання і як аб'ект філалагічнага аналізу тэксту вартыя ўвагі, паколькі раскрываюць ідэйны змест, акцэнтуюць увагу на незвычайных характарыстыках, акрэсліваюць функцыю ў тэксце і ў жыццёвых рэальных

зносінах асобы. Літаратурна-мастацкае *асэнсаванне* паняцця ‘слова’ падаецца ў сістэме, напрыклад, у “Слоўніку эпітэтаў беларускай мовы” Н.В. Гаўрош. Даследчыца вылучае чатыры часткі ў адпаведнасці з семантыкай паняцця: частка I, якая змяшчае эпітэты да слова як да моўнай адзінкі, утрымлівае 121 вобразнае азначэнне (у пераважнай большасці са станоўчай канатацыяй, часта аўтарскага зместу): *абнадзейлівае, агняцветнае, гарачае, загадкавае, крышталёнае, уладнае, чысцюткае, шчодрое, азяблае, выцвілае, непамыснае, тройчыклятае* і інш.; II частка, дзе характарызуецца слова са значэннем ‘мова; стыль пісьменніка; мова мастацкага твора’, змяшчае 50 вобразных азначэнняў, якія дэманструюць адметнасць, багацце і выразнасць названага ім паняцця: *бацькоўскае, беларускае, бурытынавае, высока і свежа паэтычнае, гнуткае, жывое ў вяках, матчына, мудрае, смелае, спеўнае, чыстае, чароўнае, сумнае, халоднае* і інш.; III частка – гэта 11 адзінак, якія акрэсліваюць спецыфіку слова сінанімічнага паняццю ‘размова, гутарка, выказванне, фраза’: *ветліва-вострае, гарачае, жывое, зварушлівае, сяброўскае, горкае, чэрствае* і г. д.; IV частка змяшчае 12 вобразных азначэнняў да слова са значэннем ‘прамова, выступленне, зварот, заклік’: *бадзёрае, агнявое, палкае, простае, светлае, святое*; заключная частка ўтрымлівае 8 эпітэтаў-прыдаткаў з індывідуальна-аўтарскім зместам да аналізуемай лексемы: *слова-бой, слова-кліч, слова-краска, словы-зарніцы*. Відавочна, што ў выніку вобразных асацыяцый пісьменнікаў дадзенае паняцце характарызуецца не толькі ў адпаведнасці з яго агульнамоўным значэннем, але і з улікам аўтарскіх асацыяцый, непаўторнага светабачання, з ідэяй і жанрам твора, з маўленчай сітуацыяй і з тым персанажам / асобай, з вуснаў якой гучыць.

Філалагічны аналіз у сваю чаргу вымагае вытлумачэння зместавых складнікаў тэксту, яго пераносна-вобразных характарыстык, выяўленне функцый з улікам валентнасці, маўленчай сітуацыі, кантэксту твора, часам усёй творчасці аўтара ці цэлай эпохі. Лексічны ўзровень тэксту, як вядома, валодае багаццем вобразных і нявобразных сродкаў; у адпаведнасці з тэмай, ідэяй, аўтарскай задумай яны выконваюць эстэтычную функцыю, якая, як і значэнне слова, больш дакладна канкрэтызуецца ў кожнай маўленчай сітуацыі. Такі шлях пазначаны і пацверджаны многімі даследчыкамі мастацкага тэксту; навукоўцы акцэнтуюць увагу на самых розных аспектах апісання семантыкі і ролі мастацкага слова: так, А.М. Пяшкоўскі адзначае, што ў мастацкім тэксце маюць значэнне не толькі вобразныя выразы, але і вобразнасць “кожнага слова, паколькі яно прыпадносіцца з мастацкімі мэтамі, паколькі яно даецца ... у плане агульнай вобразнасці” [5, с. 158]; Д.М. Шмялёў падкрэслівае важнасць успрымання слоў пры аналізе “толькі ў сувязі з іншымі сродкамі выразнасці” [9, с. 657]; Б.А. Ларын слушна адзначае адносна эстэтычнага значэння слоў, што яно – “гэта глыбіня сэнсу, які слова набывае ў складзе мовы цэлага мастацкага твора, дзе яно можа выступаць у розных, але

суадносных адно з адным кантэкстах, якія па-рознаму яго асвятляюць” [4, с. 9]. Яшчэ адзін нюанс, які варта ўлічваць пры апісанні мастацкага слова, акрэслівае Ю.М. Тынянаў: «Слова не мае аднаго пэўнага значэння. Яно – хамелеон, у якім кожны раз узнікаюць не толькі розныя адценні, але часам і розныя фарбы» [7, с. 58]. Вобразна-асацыятыўнае мысленне пісьменніка, як вядома, адлюстроўвае незвычайнае бачанне самых звычайных з’яў і рэчаў, знаходзіць падобнае ў непадобным, трансфармуе нават слова-тэрмін у слова-вобраз: *Я ведаю, / вам даспадобы салодкая лексіка лета / з простаю мовай зязюлі, / з вясёлым выклічнікам грому, / з трывожным шматкроп’ем дажджу / у маім незавершаным сказе / пад пахкім завершаным стогам. / Я ведаю...* (А. Пісьмянкоў). Часам аўтары ствараюць новыя словы для адлюстравання з’яў рэчаіснасці, і тады кожная наваствораная лексема раскрывае спецыфічныя аўтарскія асацыяцыі, выяўляе нечаканыя рысы мастацкіх вобразаў: *тысячагадовы дзень* (Я. Сіпакоў), *тагасвецце, сузямельцы* (Н. Мацяш), *кіякасць кія* (А. Разанаў), *аднадудцы* (К. Кірэенка), *ці дарны, ці бяздарны* (П. Панчанка), *высокі-высокі небасяжны, хлопчык-абдуванчык* (А. Лойка). У мове вершаў, напрыклад, Рыгора Барадуліна слоўныя наватворы з’яўляюцца адметнасцю паэтычнага стылю: *І пустазеліцца людская ніва; Польшнакрыла б’е трывога; Ад славы камянеюць вершаробы; Хто дасць кажух маёй віне азяблапечай; удзячнакайлівы напамін; Абвяне птах – / Зарасце адам’евісты шлях; Гукнем жа ўслед глыбіннадумцу* (Р. Барадулін). Відавочна, што ў прыведзеных радках дамінуюць складаныя словы-неалагізмы з празрыстай семантыкай, з недвухсэнсоўнасцю зместу. Пры філалагічным аналізе такіх лексічных адзінак важна не тое, па якой словаўтваральнай мадэлі яны ўтвораны, а ступень зразумеласці сэнсу, іх мілагучнасць, адпаведнасць тэме. Як слушна сцвярджае Д.М. Шмялёў, “індывідуальныя неалагізмы пісьменніка – гэта такія новаўтварэнні, з’яўленне якіх абумоўлена пэўным кантэкстам”, “з’яўляючыся прымацаванымі да гэтага кантэксту, выконваючы ў ім вядомую экспрэсіўна-сэнсавую функцыю, яны могуць ніколі не выйсці (і звычайна не выходзяць) за межы гэтага кантэксту”, аднак “гэтым ніяк не вызначаецца ступень іх мастацкай матываванасці і выразнасці”; “яны могуць характарызаваць таго ці іншага персанажа, адцяняць думку аўтара, служыць членам “вобразнага” супрацьпастаўлення” [9, с. 658-659] ці інш., ва ўсякім выпадку яны заўсёды прыцягваюць ўвагу чытача праз навізну, праз незвычайнасць іх формы і зместу.

Адносна сэнсавай важнасці кожнай лексемы ў тэксце, а таксама ўзаемазвязі тэмы і лексічнай напаяўняльнасці твора Г.В. Вінакур слушна адзначае: “Мова сваімі прамымі значэннямі ў паэтычным ужыванні як бы ўся перавернута ў тэму і ідэю мастацкай задумы, і вось чаму мастаку не ўсё роўна, як назваць, што ён бачыць і паказвае іншым” [2, с. 144]. Напрыклад, асацыяцыі да слова *дом / дома* набываюць у праявічым

кантэксце тую эстэтычную значнасць, якая пераўтварае слова / спалучэнне слоў у вобраз у параўнанні, напрыклад, з асацыятыўным радам слоў ці іх спалучэнняў, прыведзеных у адпаведным даведніку [8, с. 43-44]. Параўнаем асацыяцыі да слова *дом* Янкі Брыля з апавядання «Дома» з найбольш прадуктыўнымі і некаторымі рэдкімі лексэмамі з асацыятыўнага паказальніка: *партызанская кузня, кавадла, каваль; Нёман, маленства, паколатыя, патрэсканыя ногі, аскома ад няспелых яблыкаў; дзень на рацэ, спінінгі, пlynь, край пушчы, печаная ў прысаку шчупачына, халаднаваты, быстры брод, пясчаня сцежка ў лазняку; дожджык, сонца, вецер загортае хмары ў баранчыкі, вясёлка як сімвал ціхага жыцця, шматпакутныя мясіны; шпакі – чародамі, выган, вясёлыя пастушкі, пах торфу ад вогнішча, заходзіць сонца, бусел з купінай у дзюбе, гняздо на загуменным вязе, бусліха вітае з гаспадарлівым клёкатам; бязмежныя прасторы жыта, абозы сена, трактары, грузавікі і, напрыклад, высокі, новы, вялікі, прыгожы, хата, родная хата, шматпавярховы, стары, драўляны, мой, цагляны, светлы; на водшыбе, з мезанінам, ля рэчкі, ля дарогі, сцяжынка, з высокімі аканіцамі і г.д.* Янка Брыль апісвае ў сваім творы (апавяданне датавана 1951 годам) пасляваенны час, асацыяцыі аўтара з домам і з часам самым светлым. *Ідылія вечнасці і сучаснасці* бачыцца яму ў самых звычайных рэчах, аднак ва ўзаемадзеянні працытаваныя намі словы і выразы надзелены глыбокім зместам: роднае – на радзіме, яно ў прыродзе, у спакоі і цішы, у мірнай працы. Лексемы, прыведзеныя са слоўніка, таксама маюць станоўчую афарбоўку, падкрэсліваюць светлыя асацыяцыі з домам у носьбітаў мовы (апытаных рэцыпіентаў), аднак яны не складваюцца ў мастацкі вобраз, не валодаюць эстэтычным эфектам.

Літаратура – від слоўнага мастацтва. Сказанае падкрэслівае цэнтральнае месца менавіта лексічнага ўзроўню ў гэтым мастацтве. Любое слова, набыўшы статус вобразнага, у мастацкім кантэксце набывае іншы сэнс, адрозны ад першаснага прамога, што ўплывае на яго функцыю. Выявіць пераносна-вобразныя значэнні, “канцавыя значэнні” ў мастацкім кантэксце – “задача для самога мовазнаўства непасільная: гэта задача вытлумачэння” мастацкага тэксту [2, с. 53], ці філалагічнага аналізу. Прычым з якога маўленчага ўзроўню не пачынаўся б аналіз асаблівасцей канкрэтнага твора (ці з фанетычнага, ці з сінтаксічнага), ён у любым выпадку ці спусціцца, ці ўздымецца да аналізу слова і ўсяго лексічнага ўроўню, які быў і застаецца цэнтральным у філалагічным аналізе тэксту, яго сэнсавым сэрцам.

Літаратура

1. Виноградов, В.В. Стилистика: теория поэтической речи. Поэтика / В.В. Виноградов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 255 с.
2. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы / Г.О. Винокур. – М. : КомКнига, 2006. – 328 с. (Лингвистическое наследие XX века).

3. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 603 с.
4. Ларин, Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Избранные статьи / Б.А. Ларин. – Л.: Худож. лит., 1973. – 283 с.
5. Пешковский, А.М. Вопросы методики родного языка лингвистики и стилистики / А.М. Пешковский. – Москва-Ленинград : Государственное изд-во, 1930. – 176 с.
6. Пісарэнка, А.М. Стылістыка беларускага мастацкага маўлення / А.М. Пісарэнка – Мінск : БДУКМ, 2020. – 263 с.
7. Тынянов, Ю.Н. Проблема стихотворного языка / Ю.Н. Тынянов. – М. : Комкнига, 2007. – 184 с.
8. Цітова, А.І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы / А.І. Цітова – Мн. : Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1981. – 144 с.
9. Шмелев, Д.Н. Избранные труды по русскому языку / Д.Н. Шмелев – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 887 с. (Классика отечественной филологии).
10. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку / Л.В. Щерба. – Москва : Учпедгиз, 1957. – 186 с.

Т.П. Слесарева (Витебский государственный университет имени П.М. Машерова)

ОДОРАТИВНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»: МОРФОЛОГО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ключевые слова: обоняние, одоративная лексика, семантика, семантический признак, семантическое поле.

В последние годы растет количество исследований, посвященных феномену обоняния. Запах рассматривается не только с физиологической и психологической точек зрения, но и как культурологически значимое явление. Несмотря на разработанность принципов структурно-семантического описания лексики и на признание антропоцентричности лексической системы и языка в целом, до сих пор в лингвистике не предпринимались попытки комплексного описания так называемой *одоративной* лексики (от лат. odor, -oris – «запах»).

Слова с семантикой «запах» выполняют в тексте художественной литературы три основные функции: смысловую, описательную (привлекаются писателем, чтобы описание стало осязаемым) и эмоциональную (воздействие на чувства читателя). Поэтому характеристика индивидуальной системы словоупотреблений того или иного писателя является одной из важнейших задач современной лингвистической поэтики.

Работы многих ученых-лингвистов затрагивают такое понятие, как «семантическое поле» [11, с. 77], под которым обозначается совокупность языковых единиц, объединенных вследствие наличия какого-либо общего